

ЕСТЕТИЧНА СКЛАДОВА КАЛЕНДАРНОЇ СВЯТКОВО-ОБРЯДОВОЇ ТРАДИЦІЇ

Ліманська О. В., доцент кафедри хореографії

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Анотація. В статті висвітлено естетичні засади формування календарної святково-обрядової традиції українців шляхом здійснення термінологічного аналізу понятійно-категорійного апарату дослідження.

Ключові слова: естетична складова, обряд, календарне свято, традиції.

Аннотация. Лиманская О. В. Эстетическая составная календарной празднично-обрядовой традиции. В статье обозначены эстетические основы формирования календарной празднично-обрядовой традиции украинцев посредством использования терминологического анализа понятийно-категорийного аппарата исследования.

Ключевые слова: эстетическая составная, обряд, календарный праздник, традиции.

Annotation. Limans'ka O. V. Aesthetic component of the calendar holiday rite tradition. In the article aesthetic foundations of the formation of calendar holiday rite tradition of Ukrainians are brought out by the use of terminological analysis of conceptually categorical research apparatus.

Keywords: aesthetic component, rite, calendar holiday, tradition.

Постановка проблеми. Календарні свята та обряди – складний фольклорний комплекс, в якому поєднуються раціональний досвід і релігійно-магічні вірування, високоестетичні традиції та пережиткові звичаї.

До складу річного аграрного кола входили зимові, весняні, літні та осінні свята, обряди і звичаї. Обов'язковими компонентами календарних свят українців були обрядова їжа, господарська і сімейна магія, вшанування предків, передбачення майбутнього, ритуальні обходи і поздоровлення, рядження і маскування, драматичні сценки, розваги, спортивні змагання тощо. Свята супроводжувались виконанням календарно-обрядових пісень, приурочених до кожної пори року: зимові колядки та щедрівки, веснянки, купальські, троїцькі, обжинкові пісні та ін.

В національно-культурній обрядовій традиції активно присутня така специфічна форма комунікації між людьми, як естетичне світопереживання. Естетичні засади національно-культурних традицій дають можливість розглянути більш широкий спектр проблем духовного характеру, наблизитися до адекватного розуміння смислу й естетики обрядового буття людини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У 70-80-х рр. ХХ ст. у зв'язку із створенням системи радянської громадянської обрядовості актуалізувалися питання відродження та збереження народних традицій, звичаїв і обрядів. Здійснювався пошук сучасних засобів естетизації обрядових форм, з'ясування їх світоглядно-ідеологічного потенціалу й належна організаційно-методична робота (Л. А. Абрамян, М. К. Гаврилюк, І. В. Суханов, О. В. Курочкін, Д. М. Угринович, М. М. Закович, С. Д. Зубков, З. П. Соколова та ін.). У працях О.І. Мазаєва та польського дослідника К. Жигульського міститься концептуальний аналіз поняття свята, розглянуто еволюцію святкової сфери культури від первісної епохи до наших днів. У науковій спадщині видатного румунського філософа й культуролога М. Еліаде «космогенія» календарних ритуалів та обрядів характеризується як явище циклічне, в органічному зв'язку з уявленням про те, що світ твориться не однократно, а періодично. У контексті такого тлумачення вчений прагне пояснити походження базових моментів людської культури у відповідності з практичними потребами господарювання й передусім землеробства.

Проблема «естетичне – традиція» в сучасному вітчизняному мистецтвознавстві є актуальною та недостатньо дослідженою, що й обумовило вибір теми статті.

Мета дослідження – визначити естетичну складову календарної святково-обрядової традиції, застосовуючи термінологічний аналіз основних понять дослідження.

Згідно з метою, постають такі **завдання**:

- уточнити зміст понять «обряд», «свято», «традиція», «звичай»;
- з'ясувати характерні риси календарної святково-обрядової традиції українців;
- висвітлити естетичні засади мистецтва обрядкування свят;
- окреслити шляхи подальшого вивчення проблеми.

Результати дослідження. Задовго до впровадження християнства і офіційної літературної структури місяценазв, якою ми користуємося нині, наші пращури вже мали чітку дванадцятимісячну форму річного календаря [7, с. 9]. Давні джерела, насамперед актові книги, фіксують позови та угоди не за числами, а за празниками: на Семена, на Дмитра, на Юрія і т. д. Отже, цей факт дозволяє зробити припущення, що кожен день мав свого «покровителя», тобто святого, яким і регулювалися числа. Хоча християнство частково і знівелоувало давній календар, але в народі користувалися традиційними формами, літні люди й дотепер визначають свята не числами, а днями чи тижнями: «Після Спаса», «На п'ятий день Пилипівки», «Перший тиждень Великого Посту» та ін.

Характерна риса української річної звичаєвості – сакралізація традиційного календарного року – є реліктом язичницького світогляду, притаманного багатьом індоєвропейським народам. Відгомоном давнини є й умовний поділ обрядового року на жіночу й чоловічу половини: більшість весняно-літніх обрядів і ритуалів виконувались переважно дівчатами, осінньо-зимових – хлопцями. Відомо, що в індо-арійців весна і літо асоціювалися із жіночим началом, а осінь і зима – з чоловічим [6]. Відповідний статево-віковий розподіл календарного обрядового року властивий майже всім слов'янам, частково й іншим європейським народам, у яких ранок, період молодого місяця і весна сприймалися як час створення світу. Дослідження в галузі реконструкції архаїчних моделей світу дозволяють говорити про наявність вищого міфологічного сценарію – основного річного ритуалу – в правильному виконанні якого наш пращур вбачав головну мету й сенс життя.

У народних святах та обрядах сконцентровано виражаються моральні норми й настанови, уявлення про ідеал людини, етичне та естетичне. Слово «свято» похідне від: «святий», «святість», що засвідчує зв'язок з релігійним культом [4]. «Святість» – це і поняття християнської культури, яке означає належність до божественної благодаті. Святість *санскр. zvi* – «блищати, сяяти»; в Ведах *usa azvait* – «зоря засяяла»; *zvit* – «бути білим»; *зендск. zpi* замість *zvi* – «очищати», звідки з суфіксом *nta* відбулося *zrenta* – «святий»; *санскр.* форма цього слова була б *zvinta* або *zvnta*: таким чином, *святий* значить сяючий або очищаючий [5, с. 584]. «Святкувати» для наших предків значило «не працювати», нічого не робити. У сучасній українській мові термін «свято» (синоніми: празник (розм.), урочистість) вже не має безпосереднього зв'язку з релігією й частіше визначається як день, або дні урочистого відзначення вузлових подій та знаменних дат.

За концепцією українського культуролога С. Безклубенка, поняття «свято» пов'язане з традицією вшанування предків. Первісне означення предків в українській культурі передавалось словом «святки» («святко»). «Святко» – це предок: спочатку предок як такий, згодом – померлий предок, а ще пізніше – померлий родич. У прадавні часи слов'яни «спілкувалися» з ними, «поклонялися» їм, частували їх у надії на сприяння в добрих починаннях на «цьому» й на «тому» світі [1].

П. Ожегов у термін *свято* перш за все вкладає поняття вихідного, неробочого дня, ігор та розваг, дня торжества, установленого на честь або в пам'ять когось або чогось, а вже потім – дня особливо відміченого звичаєм або церквою.

У працях М. Еліаде розширено горизонти наукових уявлень про первісну міфологічну онтологію й модернізовано погляд на міфологічну свідомість. Останній приписано здатність до знецінювання історичного часу, а також спроможність протистояти переважній більшості видів «профанної» діяльності. Автор наголошує на значенні міфотворчості в періодичному очищенні і творенні культурних цінностей, циклічній регенерації з допомогою системи ритуалів, підкреслюючи, що в ритуалах поновлюється міфічний сакральний «чистий» час, але одночасно знищується плинний час.

Дослідник аналізує сучасну історію, розглядаючи міф «як тип людської поведінки, і в той же час як елемент цивілізації, тобто таким, яким він є в традиційних культурах» [9, с. 30]. У його концепції відображено, як людська свідомість з первісних часів засобами мови міфів освоювала дійсність, структуруючи її у специфічному «синтаксисі архетипів» (останній, за М. Еліаде, – це синонім «зразка наслідування») [10, с. 33]. Дослідникові вдалося осмислити механізм зміни одного типу освоєння дійсності (традиційного) іншим (історичним). Причому було з'ясовано, як саме старий досвід, утворюючи щось на зразок «референтної ситуації» сучасного процесу культурного мовлення, проривається назовні і впливає на уявлення та дії людей сьогодення.

Диференціація людської життєдіяльності на «працю» і «свято», поділення світу на «священне» й «мирське», сягає своїми коренями глибокої давнини. Для первісної людини реальне життя – це постійне повторювання знакових дій, які вже були колись виконані богами або героями. Імітуючи божественні дії богів, людина, – зауважує М. Еліаде, – сприяє підтримці святості світу. Таке життя минало у часі, й людина не відчувала його безповоротності, оскільки «священний час» періодично відновлювався завдяки функціонуванню системи свят. Виникнення свят, – за М. Еліаде, – надає життєдіяльності соціуму ритмічності та стабільності, регламентує його у рамках усталених етичних норм і настанов.

Тотемізм та календарні культури Дж. Фрезер виводив з магії як первинної форми вірувань. Наведені дослідником міфи і обряди привернули увагу не тільки культурологів, а й письменників, зважаючи на драматичну проблематику людського страждання як шляху до смерті й оновлення.

Таким чином, свято є антитезою буденному життю, воно виступає проти утилітарного, за священне ставлення до життя. Це – вільна життєдіяльність, що здійснюється у живому контакті. Історичні корені свята органічно пов'язані з магією, ритуалом, суспільною практикою, світосприйняттям, способом життя, ціннісними орієнтаціями тощо.

З набуттям Європою сучасних західних рис відбулося звільнення людини від інтегруючих її солідарних, громадських зв'язків. Капіталізові потрібна була людина, яка б вільно просувалася й вступала у відносини купівлі-продажу на ринку робочої сили. Община стала головним ворогом буржуазного суспільства та його культури.

В антропологічній же моделі, розвинутій у Росії на початку ХХ ст. православними філософами, людина інтегрувалася як *соборна особистість*, осереддя розмаїтості людських зв'язків. Така людина завжди включена до солідарних груп (сім'ї, сільської й церковної громади, трудового колективу тощо). Буденним виразом цієї антропології слугує девіз «Один за всіх, всі за одного» [3, с. 407]. Для традиційного суспільства є винятково важливим поняття *народу* як надособистісної спільноти, яка володіє історичною пам'яттю й колективною свідомістю.

Послаблення позицій української сільської громади, пов'язане з початковим накопиченням капіталу, було процесом нерівномірним. Якщо на Правобережній та Західній Україні община в основному втратила своє значення у ХVІІ-ХVІІІ ст., то на Лівобережжі вона проіснувала до початку ХХ ст. У житті дореволюційного села, поряд з офіційним правом, зберігало вагомое значення звичаєве право. Існувало два типи громадського землеволодіння – громадсько-подушний та громадсько-подвірний.

Важливу роль у громадському житті відігравала церква, відвідання якої вважалося обов'язком кожного християнина. За цим рівно стежили представники духовенства. Але вони самі зауважували, що люди ходять не тільки «в церкву», а й «під церкву», тобто поспілкуватись, почути останні новини. Статевікова диференціація у селі була чітко визначена. Громадою регулювалися розподіл праці, права та обов'язки, норми повсякденної поведінки. Домінував патріархат, за якого жінки не мали права входити до виборних органів сільської громади. В окремі громади згуртовувалась молодь. З парубочої громади обирався ватажок, який слідкував за порядком та організовував дозвілля. Менш чіткою була організація дівочих громад, які поступово зливалися з парубочими. Улітку молодь вечорами збиралась на вигоні для розваг і танців, а в зимовий час – у спеціально найнятих хатах на вечорниці.

Як вже було зазначено, в аграрному календарі українців відсутнє різке розмежування між сезонами. Причому кожен з попередніх плавно переходив у наступний, утворюючи нескінченний ряд коловороту природи, чергування періодів праці й відпочинку. Найсприятливішим для селянського дозвілля в

Європі вважається осінньо-зимовий період, насичений різноманітними звичаями та обрядами.

З розвитком суспільних відносин роду та племені склались родоплемінні звичаї, які докладно регламентували способи реалізації тих чи інших суспільних відносин. Вони були неодмінним засобом організації єдності дій родоплемінного колективу, способом накопичення досвіду поведінки і передавання його від старших поколінь до молодших. На відміну від традицій, які почали формуватися в період утворення класового суспільства, родоплемінні звичаї давали ретельні приписи щодо того, що, коли, як послідовно робити те чи інше. Вимог до духовних якостей людини вони не висували. Ці особливості формувалися в процесі дотримання звичаїв.

На думку М. М. Заковича, «традиція – це специфічний тип суспільних відносин, які виражають спадкоємний зв'язок поколінь у різних сферах їхньої діяльності (виробництві, побуті, науці, культурі, сім'ї). Як форма акумуляції, збереження, відтворення і передавання соціального досвіду традиції мають складну структуру. Вони містять ідеї та переконання, уявлення та погляди, соціальні ідеали та цінності, норми та принципи, потреби та інтереси, почуття та емоції, звички та смаки, звичаї, обряди, свята й урочисті церемонії. Традиції – один із найважливіших факторів суспільного прогресу, поступального розвитку культури. Будучи складовим елементом культури, вони характеризують спосіб життя людей, сприяють формуванню духовного світу особистості» [2, с. 16].

Національно-культурна традиція є засобом не тільки трансляції, але й універсальності культурного досвіду на рівні його безпосередньо особистісного переживання, тобто художнє моделювання історичної дійсності крізь призму її естетичних якостей. Естетичне, завдяки поліфункціональності виявів, різноманітності рівнів реалізації, зв'язку з підвалинами етнобуття, забезпечило собі місце серед базових характеристик національно-культурної традиції.

Важливим складовим елементом традиції, однією з форм, яка знаходиться в основі всіх національних культур і служить своєрідним «культурним заповідником» метафізичних смислів і архетипічною символікою естетичного світовпорядкування, виступає обряд. Він постає як своєрідне логічне завершення існування того беззаперечного естетичного начала, що живе в кожному народі. Обряд виступає остаточним і вирішальним елементом, який надає традиції смислової завершеності.

Щоб глибше зрозуміти суть і призначення обряду, доцільно порівняти його з феноменом звичаю (вони обидва, у поєднанні зі святом, репрезентують культурну традицію). Звичай – це загальноприйнятий порядок, спосіб дій або загальноприйнята норма поведінки: те, що стало звичним, засвоєним, визнаним, увійшло у вжиток. Слово *звичай* є похідним від дієслова *звикнути, привикнути*, привчитися до чогось, узяти щось за звичку. Це – звичка робити щось певним чином у праці, побуті, громадському або мистецькому житті. Він, як і інші компоненти традиції, слугує засобом збереження й передачі досвіду, освячення

порядків і форм життя, які усталися, регламентації й контролю поведінки індивідів, зміцнення їх зв'язку з тією соціальною групою (нацією, суспільством), до якої вони належать. Звичай функціонує у сферах праці, побуту, сімейних відносин, міжособистісної комунікативної культури [8].

Основна функція обряду – соціалізуюча, тобто за допомогою символів та символічних дій висловити, передати й закріпити традиційні для певного суспільства або соціальної групи ідеї, ідеали, норми, цінності, зразки життєдіяльності, стимулювати у його учасників належні почуття, настрої, переживання, створити сприятливу морально-психологічну атмосферу, необхідну для засвоєння соціокультурного досвіду.

Український термін «обряд» походить від слова *обряджати*, тобто приводити у належний вигляд, упорядковувати, прикрашати, прибирати, робити красивим, ошатним тощо. У культурологічній літературі поруч з поняттям обряду вживаються поняття: «ритуал», «церемонія», «церемоніал». Вони не завжди розрізнялися в історії культури. У традиційно католицьких країнах, де богослужіння протягом тривалого часу здійснювалися лише латинською мовою, обрядові дії позначаються латинськими термінами *ритуал*, *церемонія*. Поняття «ритуал» похідне від латинського *ritualis* (обрядовий), корінь якого – *ritus* – означає «релігійний обряд»; *saeromonia* з латинської перекладається як культовий обряд, благоговіння. Таким чином, отожднення понять «обряд», «ритуал», «церемонія» не позбавлене підстав, оскільки початково у них вкладався однаковий зміст. Але у сучасній практиці та літературі ці поняття змістовно все більше диференціюються.

За винятком похоронних і поминальних, усі обряди є радісними та святковими подіями. Але обряд і свято – не одне й те ж. Свято включає в себе обряд чи обряди як необхідну складову, але до обряду не зводиться. Свято – більш широке явище. Воно вміщує й необрядові дії, які досить часто домінують. Свято не має суворо установленної форми. Воно може видозмінюватися у залежності від творчості його учасників, самодіяльність яких не регламентована [8].

Якщо в обряді головною є особлива символічна дія, то у святі – безпосередній вираз почуттів, настроїв та переживань у зв'язку з пам'ятними подіями в житті суспільства, колективу, сім'ї, особи. Свято – день (чи дні), в який (які) урочисто відзначають знакові події, історичні або календарні дати. У дні відзначення важливих подій і дат здійснюються обряди на честь кого- або чого-небудь. Але зв'язок феноменів свята і обряду однак не переростає у їх тождність.

Обряд як один з найважливіших складових елементів традиції, який покликаний відтворювати й підсилувати почуття колективної ідентичності, робить традицію видимою, відчутною, живою, оскільки служить виявом естетичного в ній.

Історія опредметнення естетичного в обряді – постійний відбір народом кращих творів свого мистецтва. Причому ці твори, увійшовши в обряд, не залишаються незмінними, вони шліфуються від покоління до покоління в

напрямку найбільш повної відповідності їх тим почуттям, зовнішньою формою вираження яких вони є.

Здатність естетичного бути виявом множинності станів чуттєвого самоздійснення людини, охоплювати всі форми відношення її до світу репрезентує естетичне не тільки як категорію, але і як чуттєве вираження співбуття людини і світу.

Естетичне, поряд з етичним та сакральним, становить внутрішній зміст етнонаціонального культурного процесу. Воно інтегрує в собі всі елементи культурної предметності, у межах якої вони набувають тієї естетичної якості, яку в повсякденному суб'єктивному сприйнятті й переживанні мають лише випадково, і це дає підстави стверджувати те, що естетичне є беззаперечним атрибутом і аксіологічним виявом культури.

Дослідження обряду як феномена дає підстави стверджувати про існування певних факторів, які сприяють тому, що обряд виступає засобом опредметнення естетичного в традиції. Основними серед них є: 1) міфологічна основа обрядів; 2) їх символіка; 3) людина як учасник обрядових дій; 4) святково-ігрові елементи та 5) мистецтво.

Обряд як засіб опредметнення естетичного трактується не як художній образ (бо образ – це елемент свідомості, відображення об'єкта суб'єктом), а як знак чи система знаків, які втілюють у собі художній образ. Обрядові символи естетичних цінностей культури сприймаються як очевидності, які завдяки безпосередній даності індивідам окреслюють кордони розумної осмисленої діяльності. Буття індивідів у культурі відбувається як природна «вписаність» у контекст цих очевидностей як осмислених реалій.

Естетична привабливість обрядової сфери обумовлена наявним у них ігровим фактором. Синкретизм гри, чуттєвих образів, уявлень, емоцій, вольових імпульсів, фізичних рухів й звуків, які виражають ігровий стан, мова, яка значною мірою зобов'язана грі й, у свою чергу, розвиває її, – усе це і є ті основи, з яких формується естетичність обрядів. Гра формує такі духовні здібності учасників обрядових дій, без яких не існує естетичного світосприйняття, а саме: одухотворення неживого, здатність перевтілення в інше, віра у вигадку, – не втрачаючи при цьому відчуття реальності, бачення в речі багатства її відношень.

Концептуалізація проблеми «естетичне – традиція» в контексті взаємодії обрядів і свят дозволила обґрунтувати положення про те, що обрядова культура складає **основи формування уявлень про світ і себе в естетичному модусі.**

Підсумовуючи все вище викладене, можна зробити такі **висновки:**

1. Календарно-обрядове свято – особливе соціально-культурне явище, в якому переплітаються між собою морально-психологічні, педагогічні й художні компоненти, воно є фактом життя, реальною подією в певному часовому відтинку й особливою художньою цінністю, викликаною потребою в соціальній інтеграції.

2. Календарно-обрядова сфера української духовної культури є специфічним засобом відтворення й закріплення традиційних цінностей, урочистим, надбуденним суспільним феноменом, своєрідною емоційною, художньою формою спілкування.
3. Важливі події в житті українців фіксувалися символічними діями-обрядами та святами – невід’ємними складовими морально-естетичної культури народу. Специфіка світосприйняття давніх українців, їх місце у культурному і природному світі органічно пов’язані з усвідомленням роду. Традиційні календарні свята, основна їх структура, атрибутика, символіка, комплекс художніх засобів визначалися належністю до зимового чи літнього циклу та регіональними особливостями.
4. Естетичний ракурс функціонування народного обряду втілює художню доцільність культової ієрархії, в довершеній драматургічній конструкції, яка складає органічну єдність.

Перспективи подальших досліджень у даному напрямку. В сучасних соціокультурних умовах перед фахівцями постають завдання професійного відбору найвищих зразків народного мистецтва для використання їх у процесі естетичного виховання молоді. Мистецтво обрядкування народних свят і обрядів вимагає знання традицій, звичаїв українського народу та вміння правильного застосування художніх прийомів естетизації святково-обрядового комплексу.

Література:

1. Безклубенко С. Д. Теорія культури / Безклубенко С. Д. – К.: КНУКіМ, 2002. – 324 с.
2. Закович М. М. Советская обрядовость и духовная культура / М. М. Закович. – К.: Видав. політ. літ-ри, 1980. – 221 с.
3. Кара Мурза С. Г. Советская цивилизация. Книга первая. От начала до Великой Победы / С. Г. Кара Мурза. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 604 с.
4. Новий тлумачний словник української мови: у 4-х т. – Т. 4. – К.: Аконті, 2000. – 941 с.
5. Святость // Полный Церковно-славянский словарь. Сост. протоирей Г. Дьяченко. – М.: Издательский отдел Московского Патриархата, 1993. – С. 584.
6. Серов С. Я. Календарный праздник и его место в европейской народной культуре / С. Я. Серов // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Исторические корни и развитие обычаев. – М.: Наука, 1983. – С. 45-53.
7. Скурагівський В. Т. Український народний календар. – 2-е видання / Скурагівський В. Т. – К.: Техніка, 2005. – 384 с.
8. Суханов И. В. Обычаи, традиции и преемственность поколений / Суханов И. В. – М.: Политиздат, 1976. – 216 с.
9. Элиаде М. Космос и история. Избранные работы / Элиаде М. – М.: Прогресс, 1987. – 311 с.
10. Элиаде М. Священное и мирское / Элиаде М.; [пер. с фран., предисл. и коммент. Н. К. Грабовского]. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.

Надійшла до редакції 14.10.2008